

De spiegel van Swifterbant

Rede

Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Pre- en Protohistorie van
Noordwest-Europa bij de
Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen
op 13 juni 2006

door

Daan Raemaekers

Groningen
2006

De spiegel van Swifterbant

Inleiding

Mijnheer de Rector-Magnificus,
Geacht College van Decanen,
Waarde Collega's,
Dames en heren studenten,
Zeer geachte toehoorders,

Op 20 april jongstleden was er een workshop aan het Groninger Instituut voor Archeologie. In samenwerking met het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam werd gesproken over de archeologische monumentenzorg van de Steentijd oftewel Vroege Prehistorie. De bijdragen en de einddiscussie maakten duidelijk dat in het huidige archeologische bestel de Steentijd er slecht van af komt. Het Europese verdrag van Valetta – in de regel het Verdrag van Malta genoemd – heeft als kerngedachte dat het archeologisch erfgoed eindig is en zorgvuldig zou moeten worden meegewogen bij maatschappelijke ontwikkelingen. Op basis van dit verdrag zijn in Nederland de afgelopen jaren vele extra miljoenen besteed aan de opsporing en opgravingen van archeologische vindplaatsen. De extra middelen zijn slechts in zeer beperkte mate uitgegeven aan onderzoek van vindplaatsen uit de Steentijd, een periode die toch het grootste deel van de bewoningsgeschiedenis van Nederland beslaat.¹

Er zijn mijns inziens twee elkaar versterkende factoren te noemen voor het gebrek aan aandacht binnen de Malta-archeologie voor de Vroege Prehistorie. Ten eerste moet geconstateerd worden dat terwijl archeologie aan vijf universiteiten gestudeerd kan worden, alleen de opleidingen in Leiden en Groningen aandacht schenken aan de Vroege Prehistorie. De nadruk van de andere universitaire instituten op latere perioden is vanuit het perspectief van doelmatigheid en onderzoeksspecialisatie heel begrijpelijk, maar heeft wel tot gevolg dat er veel archeologen worden opgeleid met weinig kennis van zaken met betrekking tot de Steentijd. Dit gebrek aan kennis betreft zowel de specifieke aard van de archeologische resten als ook de noodzakelijke veldmethoden. Na het afstuderen vinden nog steeds de meeste archeologen werk binnen het vakgebied en komen vaak als uitvoerder dan wel als overheidsarcheoloog in aanraking met op commerciële basis uitgevoerde projecten. Kunnen wij het hen kwalijk nemen als zij bij de uitvoering dan wel bij de toetsing van deze projecten onvoldoende aandacht schenken aan de Steentijd?

De uitdrukking ‘onbekend maakt onbemind’ vormt de brug naar de tweede factor die naar voren gebracht kan worden als verklaring voor de geringe aandacht voor de Vroege Prehistorie. Bij de genoemde workshop maakte André Kerkhoven, de provinciaal archeoloog van Flevoland, dit beeldend duidelijk. Zo liet hij een gezichtsreconstructie zien van een

¹ Het afgelopen decennium hebben verschillende belangrijke opgravingen van vindplaatsen uit de Steentijd plaatsgevonden. Het betreft bijvoorbeeld de opgravingen Hoge Vaart/A27 (Hogestijn & Peeters 2001), Polderweg en De Bruin te Hardinxveld-Giessendam (Louwe Kooijmans 2001a; 2001b), Zutphen-Ooijershoek (Groenewoudt e.a. 2001) en Harnaschpolder (Louwe Kooijmans in druk). Geen van deze opgravingen is vrij aanbesteed. Daarnaast is het belangrijk te constateren dat op de drie eerstgenoemde locaties de aandacht voor vindplaatsen uit de Steentijd onvermijdelijk was op basis van de specifieke landschappelijke setting. De hieronder genoemde problemen konden zo geen rol spelen.

Neanderthaler en de zogeheten hoofdman van Swifterbant. Ondanks het feit dat de reconstructies gebaseerd zijn op twee genetisch niet-verwante menssoorten met duidelijke morfologische verschillen en een verschil in ouderdom van minimaal tienduizenden jaren, lijken de reconstructies op elkaar als twee druppels water. Ook de sfeerplaten van verschillende vindplaatsen uit de Steentijd waren vrijwel identiek. Beide voorbeelden geven de indruk dat de Vroege Prehistorie een periode van stagnatie, van onveranderlijk menselijk gedrag vormt. De Vroege Prehistorie lijkt saai en de door de specialisten naar voren gebrachte beelden zijn blijkbaar in belangrijke mate uitwisselbaar. Waarom zouden we dan eigenlijk nog onderzoek doen naar de Vroege Prehistorie?

Ik zou willen stellen dat de Vroege Prehistorie een belangrijke bijdrage kan leveren en dient te leveren aan de archeologische wetenschap, de geesteswetenschappen als geheel en de maatschappij. De essentie van deze bijdrage ligt volgens mij in de reflectie die de studie van de Steentijd kan bieden op andere tijdsgewrichten, in het bijzonder het huidige. Onderzoek naar de Vroege Prehistorie maakt namelijk in extremo duidelijk dat de normen en waarden van de huidige maatschappij niet normaal zijn in termen van biologische vanzelfsprekendheid (*nature*), maar cultuur-specifiek genormaliseerd gedrag zijn (*nurture*).

Met andere woorden, de Steentijd kan gezien worden als een spiegel. Hierbij doel ik niet op het algemene principe in de wetenschap dat het resultaat van onderzoek onder meer een resultante is van de onderzoeker en diens achtergrond. In de historische wetenschappen in het algemeen en de prehistorische archeologie in het bijzonder heeft de spiegel een tweede betekenis. Als de spiegel als studieobject wordt beschouwd, kijk je als onderzoeker van de spiegel naar het studieobject. Tegelijkertijd verkrijg je in de reflectie van de spiegel vervolgens óók inzichten in het functioneren van de huidige maatschappij.

Deze stelling wil ik illustreren met een aantal voorbeelden uit mijn eigen onderzoekspraktijk, namelijk het onderzoek naar de Swifterbant-cultuur. Met andere woorden, we kijken in de spiegel van Swifterbant.

Van jager tot boer

Als eerste wil ik ingaan op een onderzoeksthema dat wereldwijd als belangrijk wordt beschouwd, namelijk de overgang van een bestaan als jager-verzamelaar naar het boerenbestaan. Waarom wordt dit studieveld zo intensief betreden? Ik ben ervan overtuigd dat de essentie van deze aanhoudende focus op de overgang van jager naar boer de impliciete gedachte is dat met het begin van het boerenbestaan een levenswijze ontstond waarmee we ons kunnen identificeren. Het bestaan als jager-verzamelaar kunnen we ons met moeite en uitsluitend vanuit theoretisch perspectief voorstellen, terwijl een leven als keuterboer veel dichterbij onze huidige maatschappij staat. Ik zou dan ook willen stellen dat de studie naar de het begin van het boerenbestaan in een specifiek gebied evenzeer een zoektocht naar de oorsprong van het eigene is als de studie naar de menswording in de Oude Steentijd.

Ook binnen de Nederlandse archeologie is de studie naar de overgang van een bestaan als jager-verzamelaar tijdens het Mesolithicum naar het boerenbestaan van het Neolithicum dominant aanwezig. Het is zelfs zo dat er duidelijk meer onderzoek gedaan wordt naar dit zogeheten neolithisatieproces, dan naar de neolithische gemeenschappen zelf.² De vraag is of het belang dat wij hechten aan deze overgang naar het boerenbestaan ook zo in de Prehistorie werd ervaren of dat er sprake is van een ontwikkeling die vooral retrospectief kan worden beschouwd als cruciaal voor de ontwikkeling naar de huidige maatschappij.

² Mijn dissertatie is een voorbeeld hiervan (Raemaekers 1999).

De vraag naar het in de Prehistorie ervaren belang van nieuwe voedselbronnen zoals granen en huisdieren is moeilijk te operationaliseren. Toch wil ik hier een poging wagen. Met de introductie van huisdieren hadden de jager-verzamelaars in onze contreien de beschikking over wilde én gedomesticeerde varianten van zowel runderen als varkens. Uit de Drentse venen kennen we een aantal runderhorens, dat daar klaarblijkelijk geofferd is.³ Vier van deze runderhorens dateren uit de periode van de Swifterbant-cultuur, de beginperiode van het boerenbestaan in Noord-Nederland. De inhoud van de rituelen rondom deze offers is niet vast te stellen, wel kan ervan worden uitgegaan dat de depositie het resultaat is van bewust handelen. De vraag is welke rol het huisrund in dit ritueel vervulde. Was dit nieuwe dier taboe om de traditionele relatie tussen menselijke gemeenschap en godenwereld vorm te geven? Of was het door zijn exotische herkomst juist een extra krachtig offer? Beide mogelijkheden zijn tegengesteld, maar kunnen worden vervat onder één noemer: was het onderscheid tussen wild en gedomesticeerd, tussen natuur en cultuur in deze specifieke context van belang? Een bevestigend antwoord op deze vraag zou moeten betekenen dat de vier genoemde runderhorens alle óf wild óf gedomesticeerd zouden zijn. Dit blijkt niet het geval zijn. De vier runderhorens bestaan uit twee exemplaren van het oerrund en twee van het huisrund. Het onderscheid tussen wild en gedomesticeerd, tussen natuur en cultuur was in deze specifieke context blijkbaar van geen belang.⁴

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat de overgang naar het boerenbestaan door de mensen van de Swifterbant-cultuur wel eens als van weinig belang kan zijn ervaren. Retrospectief kunnen we constateren dat na enkele honderden jaren deze gemeenschappen structureel veranderd zijn; de archeologische nalatenschap levert echter geen aanknopingspunten het belang aan te tonen. Belangrijker is de conclusie dat de structurende categorieën wild en gedomesticeerd, in het algemeen natuur en cultuur, niet vanzelfsprekend zijn. Het voorbeeld maakt duidelijk dat de in onze maatschappij belangrijke tegenstelling tussen natuur en cultuur niet per sé hoeft samen te hangen met een levenswijze waarbij als gevolg van het in cultuur brengen van de wildernis door het aanleggen van akkers en het hoeden van vee.

Granen bij Swifterbant

De tweede casus die ik wil voorleggen heeft betrekking op een van de onderzoeksvragen die aan de basis liggen van het nieuwe veldwerk te Swifterbant. Hiertoe zal ik eerst kort de onderzoeksgeschiedenis van het onderzoek te Swifterbant presenteren.⁵

De archeologische vindplaatsen bij Swifterbant zijn ontdekt na de aanleg van de polder Oostelijk Flevoland. Bij het in kaart brengen van de bodemopbouw werden de slootkanten van vele kilometers nieuw gegraven sloten opgetekend door medewerkers van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders. Hierbij werden in het gebied ten noordwesten van het polderdorp Swifterbant op een diepte van circa een meter onder het oppervlak (dus ongeveer 5,5 m –NAP) enige scherven aardewerk en vuurstenen werktuigen aangetroffen. In de periode 1962-1967 werden diverse kleine opgravingen uitgevoerd onder leiding van G.D. van der Heide van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders. Bij dit onderzoek werd duidelijk dat de prehistorische mens zich gevestigd had op een serie rivierduinen en langs de oevers van de midden-neolithische voorloper van de IJssel. Van 1972 tot en met 1979 groef het Biologisch-Archeologisch Instituut (nu Groninger Instituut voor Archeologie) op een reeks van vindplaatsen. De opgravingen stonden onder leiding van prof. dr. J.D. van der Waals.

³ Prummel en Van der Sanden 1995.

⁴ Raemaekers 2005.

⁵ Raemaekers e.a. 2005.

Het beeld dat naar voren komt uit de beschikbare gegevens is dat mesolithische jager-verzamelaars periodiek gebruik maakten van de rivierduinen. Vanaf ongeveer 4300 v. Chr. is een aantal krekken in het gebied aanwezig. Tot circa 4000 v. Chr. woonden mensen op verschillende locaties op de oeverwallen langs deze krekken. De bewoners kunnen getypeerd worden als jager-verzamelaar-boeren. Met andere woorden, ze joegen op wild, verzamelden noten, wilde vruchten en vis, hadden vee en granen.

In 2004 is het GIA met nieuw veldonderzoek te Swifterbant begonnen. Opvallend is dat ten tijde van het onderzoek in de jaren zeventig universitaire onderzoeksagenda's uitsluitend gestuurd werden door wetenschappelijke vraagstellingen, terwijl momenteel de universiteiten voor de uitvoering van veldwerk in Nederland in belangrijke mate afhankelijk zijn van infrastructurele werken en de daaruit voortvloeiende verstoring van archeologische resten. Het onderzoek bij Swifterbant vindt uitsluitend plaats vanwege de wetenschappelijke vragen die we er hopen te beantwoorden en niet vanwege voorgenomen bodemingrepen. Opvallend is dat de mores in de Nederlandse archeologie het afgelopen decennium op dit punt diametraal is gewijzigd. Veel van de bezoekende vakgenoten vinden het onkies een niet-bedreigde vindplaats op te graven en lijken de bescherming van archeologische vindplaatsen als einddoel van de archeologische monumentenzorg te beschouwen. Dan wordt vergeten dat deze bescherming plaatsvindt ten behoeve van toekomstig onderzoek. Monumentenzorg is dus geen doel maar een middel. Voor de collega's die met zorg toekijken hoe de Rijksuniversiteit Groningen onbedreigde vindplaatsen opgraaft, kan ik melden dat de onderzoeksreserve enorm is. Een inventarisatie leert dat er minstens 8000 m² oeverwalvindplaats in het gebied aanwezig is. Vooralsnog is daar 16% van opgegraven. Voor de rivierduinen is de onderzoeksreserve nog groter. Het totale oppervlak van de rivierduinen bedraagt ongeveer 120.000 m², waarvan 1500 m², ongeveer 1% is opgegraven.

Het onderzoek bij Swifterbant voert het GIA uit in nauwe samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), de provincie Flevoland, de Flevolandse afdeling van de amateurvereniging AWN en het Flevolandse Nieuwland Erfgoedcentrum. Ik heb de afgelopen jaren mogen ervaren dat dit een vruchtbare constellatie is.

Een belangrijke vraag die op basis van het onderzoek uit de jaren zeventig niet bevredigend kon worden beantwoord is of de bewoners van de oeverwallen ter plaatse graan hebben verbouwd dan wel graan van elders hebben verwerkt en geconsumeerd. Dit onderzoek voer ik uit in nauwe samenwerking met onze archeoboticus René Cappers.⁶ Tevens is een onderzoeksgroep van externe deskundigen van de ROB, de Wageningen Universiteit, de Universiteit Leiden en het Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO-NITG betrokken bij dit onderzoek.

De discussie spits zich toe op de oeverwalvindplaats S3. Deze vindplaats is in de jaren zeventig vrijwel compleet opgegraven en was uitstekend geconserveerd. Het botanisch onderzoek van Van Zeist en Palfenier-Vegter heeft de aanwezigheid van verkoolde graanresten opgeleverd van twee soorten graan: emmertarwe en naakte gerst.⁷ Het gaat hierbij om zowel graankorrels als kafresten. Het feit dat bij het transport van naakte granen de graankorrels gemakkelijk uit het kaf vallen en zowel graankorrels als kaf zijn aangetroffen is een belangrijke aanwijzing voor graanverbouw ter plaatse. Niettemin stellen de auteurs deze interpretatie ter discussie. Ik paraphraseer: "de graankorrels van emmer en gerst van Swifterbant hoeven niet te impliceren dat deze granen per sé lokaal werden verbouwd. Gezien de lokale situatie, met slechts weinig potentieel akkerland, kan men zich afvragen of cultuurgewassen er werkelijk verbouwd werden". Vanuit wetenschapsfilosofisch perspectief is het interessant te constateren dat de botanicus feitelijk zijn eigen discipline, de botanie,

⁶ Capper en Raemaekers in druk.

⁷ Van Zeist en Palfenier-Vegter 1981.

irrelevant acht voor het vaststellen van akkerbouw! Als een botanicus de botanie afschrijft om akkerbouw aan te tonen, kan het dan wel worden aangetoond? Voor mij is duidelijk dat het huidige westerse beeld van akkerbouw de beeldvorming van Van Zeist domineert. U denkt bij akkerbouw toch ook aan grote akkers vol wuivende aren? Het is duidelijk dat zo'n soort akkerbouw inderdaad niet kan hebben plaatsgevonden in Swifterbant, maar kan het ook anders?

Mijn indruk is dat we ons moderniserend perspectief van akkerbouw te Swifterbant moeten verlaten en ons zouden moeten baseren op de voor handen zijnde archeologische resten. De bestaanswijze van jager-verzamelaars uit het Mesolithicum is al begin jaren negentig door Louwe Kooijmans als een breed spectrum-economie gekenschetst.⁸ Hij gaf hiermee aan dat bij deze mensen risicospreiding heel belangrijk was en in plaats van zich te richten op een optimale exploitatie van enkele voedselbronnen, juist zoveel mogelijk verschillende voedselbronnen naast elkaar werden gebruikt. Bij de introductie van vee en granen zien we dat deze in kleine proporties aan dit brede spectrum worden toegevoegd. Louwe Kooijmans spreekt dan van een uitgebreide breed spectrum-economie. Ik denk dat deze omschrijving zeer treffend is voor de mensen van Swifterbant. Ik zou willen betogen dat de oeverwallen van Swifterbant bij uitstek geschikt waren als vestigingslocaties van de jager-verzamelaar-boeren van de Swifterbant-cultuur. De landschappelijke diversiteit in de regio is groot met geulen, oeverwallen, draslanden en rivierduinen. Deze grote diversiteit waarborgde een even grote diversiteit aan wilde dieren en planten. De laaggelegen draslanden achter de oeverwallen waren geschikt voor het weiden van vee en op de oeverwallen konden kleine akkers worden aangelegd. De aanwezigheid van twee graansoorten, emmer en gerst, niet alleen bij Swifterbant zelf maar bij alle andere vindplaatsen uit deze periode, is mijns inziens een aanvullend argument voor deze interpretatie. Niet alleen is er sprake van een bedekte en een naakte graansoort met elk hun eigen gebruiksaanwijzing, ze stellen ook verschillende eisen aan hun omgeving. Door twee granen met elk hun eigen optimum in termen van bodemsamenstelling, groeiseizoen en moment van oogst naast elkaar te zaaien (*strip cropping*) heb je een goede kans dat in ieder geval één van beide gewassen een behoorlijke oogst levert. Ook dat past in een strategie van risicospreiding. Dus: niet optimalisatie door maximalisatie, maar optimalisatie door diversificatie.

Nu het moderniserend model is afgelegd en vervangen door een archeologisch onderbouwd model, is de weg vrij om het karakter van de akkerbouw te Swifterbant nader te onderzoeken. Deze analyse wordt momenteel uitgevoerd in het genoemde samenwerkingsverband van natuurwetenschappelijke onderzoekers binnen en buiten het GIA. Hier is duidelijk sprake van 'werk in uitvoering', dus ik wil slechts op hoofdlijnen enkele voorlopige conclusies naar voren brengen. Ten eerste realiseren we ons nu beter dat het akkeren op de oeverwallen van Swifterbant niet alleen zijn beperkingen kent door de slechte ontwatering en de kans op overstromingen, maar door die diezelfde overstromingen werd er ook periodiek sediment rijk aan mineralen aangevoerd. Graanverbouw op deze locaties met natuurlijke bemesting kan om die reden wel eens productiever zijn geweest dan in eerste instantie gedacht. Een tweede voorlopige conclusie kan worden getrokken uit het onderzoek aan slijpplaten. De ROB heeft op twee vindplaatsen monsters genomen om de bodemopbouw microscopisch te kunnen onderzoeken. Reden voor dit onderzoek is de conservering van de vindplaatsen vast te stellen. Bij de analyse van de slijpplaten werd duidelijk dat de grond als gevolg van menselijke activiteiten was omgewoeld. Gedacht wordt hierbij aan een eenvoudige wijze van beakkering. Intrigerend is het feit dat deze aanwijzing voor beakkering niet alleen aanwezig is op het niveau van de eertijdse bewoning, maar doorloopt in het kleipakket dat hierop is afgezet. Gedacht kan worden aan het continueren van het gebruik van

⁸ Louwe Kooijmans 1993.

deze locaties als akker ook nadat de bewoning ophield en de kreken opgevuld raakten. Verschillen in het vegetatiedek zullen hebben verraden dat de ondergrond ter plaatse van de oeverwallen enigszins afwijkend van samenstelling was als gevolg van bodemvormende processen.⁹ Zo konden de beste locaties voor akkerlanden worden vastgesteld. De vondst van enige laat-neolithische scherven op de locatie S2 wordt zo ook minder mysterieus.¹⁰ Het gebruik van het krekengebied liep blijkbaar door nadat het krekensysteem zelf afgedekt was.

Tot zover het tweede voorbeeld van de spiegel van Swifterbant. Kerngedachte bij deze heranalyse van de aanwijzingen voor akkerbouw is optimalisatie door risicospreiding en niet door specialisatie.

Graven van Swifterbant

Als derde voorbeeld zal ik nu ingaan op het grafritueel van de Swifterbant-cultuur.

Vanaf 1962 zijn op verschillende vindplaatsen van de Swifterbant-cultuur in totaal 34 skeletten in 26 graven aangetroffen.¹¹ De betreffende publicaties presenteren de fysisch-antropologische gegevens van de graven. Een interpretatie van de graven in termen van menselijk handelen, het grafritueel, wordt niet gegeven. Anderhalf jaar geleden heb ik samen met een van onze studenten uit de Research Master, Helle Molthof, onderzocht of het mogelijk was op basis van de 34 skeletten de culturele codes rondom het begrafenisritueel van de Swifterbant-cultuur vast te stellen. Dat bleek in zekere mate mogelijk. Ik zal kort enkele van de conclusies presenteren.¹²

De graven komen in kleine grafvelden van 2-11 graven voor. Opvallend is dat binnen de grafvelden graven vaak min of meer dezelfde oriëntatie hebben. Tegelijkertijd kan geconstateerd worden dat verstoringen van oude graven door de aanleg van nieuwe graven niet voor lijkt te komen. Er kan dan ook geconcludeerd worden dat de individuele graven bovengronds herkenbaar zijn geweest door afwijkende vegetatie, een kleine depressie of een markering. Bij de opgraving die we afgelopen zomer te Swifterbant-S4 uitvoerden, kwam op een gegeven moment een rechtopstaande houten paal tevoorschijn. Deze werd gedocumenteerd en uitgegraven. Enkele dagen later werd pal naast de paal het skelet van een circa vijf jaar oud kind aangetroffen. Het is mogelijk dat de paal het graf markeerde, maar de gelijktijdigheid van paal en graf kunnen niet worden aangetoond.

Een tweede conclusie heeft betrekking op de selectie van de begravenen. Het kleine aantal graven doet vermoeden dat niet elke volwassene werd begraven. Het bleek dat er vrijwel even veel mannen- als vrouwengraven aanwezig zijn. Het is voor ons niet te bepalen welk selectie criterium ten grondslag lag aan de beslissing een dode volwassene wel of niet te begraven, maar de sekse van de overledene speelde hierbij blijkbaar geen rol.

Het laatste kenmerk van het grafritueel van de Swifterbant-cultuur dat ik hier wil presenteren is een aantal kindergraven. Voor prehistorische gemeenschappen kan worden uitgegaan van een hoge kindersterfte, terwijl kinderen vanaf ongeveer vijf jaar veel minder vaak zullen zijn overleden en in de regel opgroeiden tot volwassen leden van de gemeenschap. De hoge sterfte van kleine kinderen is geheel onzichtbaar in het grafritueel van de Swifterbant-cultuur. Aangezien kinderbotten veel sneller vergaan en kindergraven soms ondieper zijn ingegraven, kan het zijn dat we veel kindergraven missen. Toch zijn er vier kindergraven. Deze graven zijn opvallend. Bij een slecht geconserveerd graf van Urk gaat het

⁹ Een vergelijkbare verklaring wordt voorgesteld voor de aanwezigheid van een laat-neolithische houten constructie ter plaatse van de midden-neolithische vindplaats Harnaschpolder (Louwe Kooijmans in druk).

¹⁰ Van der Heide 1965.

¹¹ Meiklejohn & Constandse-Westermann 1978: Swifterbant; Hogestijn en Lauwerier 1992; Hulst e.a. 1993: Zoelen; D'Hollosy en Baetsen 2001: Urk.

¹² Molthof en Raemaekers 2005.

om skeletdelen van drie individuen waaronder een kind van 9-14 jaar. Een dubbelgraf van Swifterbant-S2 omvat vrij complete resten van een kind van 3,5 a 4 jaar plus enkele ribben van een volwassene. Bij het graf van Zoelen gaat het om een grafkuil waarin onderin het lichaam van een kind van ongeveer 7 jaar oud en een vrouw van middelbare leeftijd gezamenlijk waren begraven en afgedekt door een pakket bladeren. Op de bladeren waren enkele geselecteerde botten van een andere vrouw geplaatst. Deze drie kindergraven zijn opvallend: het zijn meervoudige begravingen en de kinderbegravingen komen samen met slechts enkele skeletdelen van volwassen individuen voor. Uitgangspunt voor interpretatie is dat voor het goed geconserveerde graf van Zoelen kan worden uitgegaan van een dubbelgraf: de oudere vrouw en het kind zijn gezamenlijk in een grafkuil gelegd. Vervolgens zijn aan dit graf enkele botten van een derde toegevoegd. Voor de kindergraven van Urk en Swifterbant-S2 kan een dergelijke gedeeltelijke bijzetting door de beperkte conserveringsomstandigheden alleen worden aangenomen, en dat doe ik hier. Ik wil stellen dat begravingen bij de Swifterbant-cultuur zijn voorbehouden aan volwassenen, tenzij zich een uitzonderlijke situatie voordeed.

Eerder noemde ik al het in 2005 aangetroffen kindergraf van Swifterbant-S4. Komende zomer zal hier verder worden opgegraven. Op basis van de gedeelde kenmerken van de drie andere kindergraven spreek ik de verwachting uit dat ook bij dit graf skeletresten van een volwassen individu worden aangetroffen.

Samengevat ontstaat een beeld van het dodenritueel waarbij sommige overledenen, in principe volwassenen, werden bijgezet in kleine familiegrafveldjes terwijl het grootste deel van de doden op een voor archeologen onzichtbare wijze uit de samenleving van de levenden werden verwijderd. De onzichtbare groep zal hebben bestaan uit kinderen, maar ook uit een deel van de volwassenen. Deze kenschets van het grafritueel van deze bewoners van de Nederlandse moerasdelta zo'n zesduizend jaar geleden is intrigerend. De toenmalige normen en waarden rond de dood van een dierbaar familielid wijken sterk af van de onze en raken velen diep van binnen. Wat betekent het dat van sommige individuen enkele botten werden bijgezet in een kindergraf? Kan het echt zo zijn dat kinderen in de regel niet begraven werden? Wat werd met die doden dan gedaan?

Door een dergelijk onderzoek van het dodenritueel van een samenleving in het verre verleden worden we geconfronteerd met onze eigen normen en waarden aangaande de dood. Het wordt zo duidelijk dat onze eigen omgang met de dood niet vanzelfsprekend is maar een culturele bezweringsformule die het omgaan met het verscheiden moet vergemakkelijken, de dood moet normaliseren.

Conclusie

Geachte toehoorders, ik heb drie voorbeelden gepresenteerd van de spiegel van Swifterbant. Het bleek dat een structurerend begrippenpaar als natuur-cultuur in deze gemeenschap van jager-verzamelaar-boeren niet aantoonbaar aanwezig is, dat optimalisatie mogelijk werd gerealiseerd door diversificatie en niet door specialisatie en dat de normen en waarden rond het dodenritueel sterk afwijken van de huidige. De voorbeelden waren respectievelijk conceptueel, economisch en ritueel van aard.

Ik ben er van overtuigd dat door het selecteren van de juiste onderzoeksthema's de archeologie van de Steentijd een zeer spannende kan zijn. Ik hoop vandaag hiervan drie voorbeelden te hebben gegeven. Leidraad bij het formuleren van onderzoeksthema's zou kunnen zijn het benadrukken van het anders zijn van de menselijke samenlevingen in de Vroege Prehistorie zonder te vervallen in exotisme of primitivisme. Door het eigen karakter

van de Vroege Prehistorie te onderstrepen, wordt het mijns inziens uiterst relevant om meer onderzoek te doen naar deze lange en nog onderbelichte periode van de Prehistorie. Dit is een visie die de specialisten van de Steentijd moeten uitwerken om beleidsarcheologen te overtuigen in projecten ruimte te creëren voor onderzoek naar de Vroege Prehistorie.

Tevens kan dit betoog opgeld doen voor de bijdrage van de prehistorische archeologie aan onze Faculteit der Letteren. In de opleiding van Letterenstudenten kan een introductie in de Prehistorie een belangrijke horizonverbreding opleveren die de vanzelfsprekendheid van modernistische maatschappijmodellen ter discussie stelt.

Dames en heren, bij mijn promotie aan de Universiteit Leiden was het protocollair ongepast promotor en co-promotor in het dankwoord van het proefschrift op te nemen. Een van de tradities bij een inaugurele rede is ter afsluiting belangrijke mensen in het leven en werken van de orator publiekelijk te bedanken voor hun steun. Deze traditie is aan de Rijksuniversiteit Groningen beëindigd. Hier rest mij dan ook niets meer dan u te danken voor uw aandacht.

Ik heb gezegd.¹³

¹³ Ik dank B.I. Smit voor het becommentariëren en bediscussiëren van een eerdere versie van deze rede en N.D. Maring voor de tekstuele redactie.

Literatuurlijst

- Groenewoudt, B.J., J. Deeben, B. van Geel & R.C.G.M. Lauwerier, 2001. An early mesolithic assemblage with faunal remains in a stream valley near Zutphen, The Netherlands, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 31 (3), 329-348
- Heide, G.D. van der, 1965. Enkele aantekeningen betreffende prehistorische bewoning van het oostelijk deel van het Zuiderzeegebied, *Kamper Almanak* 1965/1966, 200-214.
- Hogestijn, J.W.H. & R.C.G.M. Lauwerier, 1992. Zoelen Beldert, *Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1991, 108.
- Hogestijn, J.W.H. & J.H.M. Peeters. 2001. *De mesolithische en vroeg-neolithische vindplaats Hoge Vaart-A27 (Flevoland)*, Amersfoort (Rapportages Archeologische Monumentenzorg 79).
- D'Hollosy, M. & S. Baetsen, 2001. Fysische antropologie. In Peters, F.J.C & J.H.M. Peeters (red.), *De opgraving van de mesolithische en neolithische vindplaats Urk-E4 (Domineesweg, gemeente Urk)* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 93), Amersfoort, 48-60.
- Hulst, R.S., J.W.H. Hogestijn, M.J.A. de Haan, R.C.G.M. Lauwerier & R.W. Mastijk, 1993. Buren-Zoelen, *Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1992, 69.
- Louwe Kooijmans, L.P. 1993. Wetland Exploitation and Upland Relations of Prehistoric Communities in the Netherlands. In Gardiner, J. (ed.), *Flatlands & Wetlands. Current themes in East Anglian Archaeology* (East Anglian Aracheology 50), 71-116.
- Louwe Kooijmans, L.P. 2001a. *Archeologie in de Betuweroute: Hardinxveld-Giessendam Polderweg. Een mesolithisch jachtkamp in het rivierengebied (5500-5000 v. Chr.)*, Amersfoort (Rapportages Archeologische Monumentenzorg 83).
- Louwe Kooijmans, L.P., 2001b. *Hardinxveld-De Bruin: een kampplaats uit het Laat-Mesolithicum en het begin van de Swifterbant-cultuur (5500-4450 v. Chr.)*, Amersfoort (Rapportages Archeologische Monumentenzorg 88).
- Meiklejohn, C. & T.S. Constandse-Westermann, 1978. The human skeletal material from Swifterbant, Earlier Neolithic of the Northern Netherlands. I. Inventory and demography. Final Reports on Swifterbant I, *Palaeohistoria* 20, 39-89.
- Molthof, H.M. & D.C.M. Raemaekers, 2005. Wat te doen met onze doden? Het grafritueel van de Swifterbant-cultuur in Nederland, *Paleo-aktueel* 16, 37-43.
- Prummel, W. & W.A.B. van der Sanden, 1995. Runderhoorns uit de Drentse venen. In Sanden, W.A.B. van der (red.), *Van Rendierjager tot Ontginster, Nieuwe ontdekkingen in Drenthe (XL)* (Nieuwe Drentse Volksalmanak 112), 8-55.
- Raemaekers, D.C.M., 1999. *The Articulation of a 'New Neolithic'. The meaning of the Swifterbant Culture for the process of Neolithisation in the western part of the North European Plain*, (Archaeological Series Leiden University 3).
- Raemaekers, D.C.M., 2005. Over benen werktuigen en deposities van runderhorens. De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbant-cultuur, *Paleo-aktueel* 14/15, 74-77.
- Raemaekers, D.C.M., I. Devriendt, R.T.J. Cappers & W.Prummel, 2005. Het Nieuwe Swifterbant Project. Nieuw onderzoek aan de mesolithische en neolithische vindplaatsen nabij Swifterbant (provincie Flevoland, Nederland), *Notae Praehistorica* 25, 119-127.
- Zeist, W. van & R.M. Palfenier-Vegter, 1981. Seeds and fruits from the Swifterbant S3 site. Final reports on Swifterbant IV, *Palaeohistoria* 23, 105-168.

Daan Raemaekers (1969) studeerde Prehistorie aan de Universiteit Leiden en promoveerde aan diezelfde universiteit in 1999 op het proefschrift *The Articulation of a 'New Neolithic'. The meaning of the Swifterbant Culture for the process of Neolithisation in the western part of the North European Plain (4900-3400 cal. BC)*. Van 1998 tot 2002 was hij als (senior-)projectleider verbonden aan RAAP Archeologisch Adviesbureau (Amsterdam en Leiden). Hij was hier verantwoordelijk voor een groot aantal projecten in vooral West-Nederland. Nadruk van zijn werkzaamheden lag bij de opzet en organisatie van een aantal grootschalige booronderzoeken in de gemeente Almere. Vanaf oktober 2002 was hij aangesteld als Van der Leeuw-hoogleraar Pre- en Protohistorie van Noordwest-Europa aan het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)/de afdeling archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Per 1 april 2006 is hij regulier hoogleraar en directeur van het GIA.

Publicaties

1995

Wateringen 1: tracé Provinciale weg S11. In Hagers, J.-K. A. & W.A.M. Hessing (red.): *Archeologische Kroniek van Holland over 1994*, *Holland* 27(6), 369-370.

1996

Nomaden in de archeologie? De gevolgen van 'Malta' voor de arbeidsmarkt, *AIC-Nieuwsbrief* 50, iii-iv.

1997

Ertebølle and Swifterbant: A comparison of attitudes. In Cauwe, N. & P.-L. Van Berg (eds): *Organisation Néolithique de l'espace en Europe du Nord-Ouest. Résumé des communications* (XXIIIe Colloque interrégional sur le Néolithique, Brussel, 24-26 octobre 1997), Brussel, 23-27.

The history of the Ertebølle parallel in Dutch Neolithic Studies and the curse of the point-based pottery, *Archaeological Dialogues* 4, 220-234.

(met C.C. Bakels, B. Beerenhout, A.L. van Gijn, K. Hänninen, S. Molenaar, D. Paalman, M. Verbruggen & C. Vermeeren) Wateringen 4: a coastal settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 Group, *Analecta Praehistorica Leidensia* 29, 143-191.

Van houtskool in twee boringen tot Midden-Neolithische nederzetting Wateringen 4: een reconstructie, *Westerheem* 46, 10-12.

1998

Ertebølle and Swifterbant: a comparison of attitudes. In Cauwe, N. & P.-L. Van Berg (red.): *Organisation néolithique de l'espace en Europe du Nord-Ouest (Actes du XXIIIe Colloque interrégional sur le Néolithique)* (Anthropologie et Préhistoire 109), 155-161.

1999

The Articulation of a 'New Neolithic'. The meaning of the Swifterbant Culture for the process of Neolithisation in the western part of the North European Plain, Proefschrift Universiteit Leiden (Archaeological Series Leiden University 3).

Dutch Swifterbant and Swedish Ertebølle. A debate on regionality and ceramic analysis. A response to Stilborg's plea for regional analysis, *Archaeological Dialogues* 6, 52-55.

(met A.L. van Gijn) Tool Use and Society in Dutch Neolithic: the Inevitability of Ethnographic Analogies, *Urgeschichtliche Materialhefte* 14, 13-22.

Tevens acht RAAP-rapporten en zes RAAP-briefverslagen

2000

Elf RAAP-rapporten, drie RAAP-briefverslagen en zes bijdragen aan provinciale kronieken.

2001

Aardewerk en verbrande klei. In Louwe Kooijmans, L.P. (red.): Hardinxveld-Polderweg: een woonplaats uit het Late mesolithicum in de Rijn/Maas-delta, 5500-5000 v. C., Amersfoort (Rapportages Archeologische Monumentenzorg 83), 105-117.

Aardewerk en verbrande klei. In Louwe Kooijmans, L.P. (red.): Hardinxveld-De Bruin: een kampplaats uit het Late mesolithicum en de vroege Swifterbant-cultuur in de Rijn/Maas-delta, 5500-4450 v. C., Amersfoort (Rapportages Archeologische Monumentenzorg 88), 117-152.

De Vlaardingen-groep als laatste schakel in het neolithisatieproces?, *Terra Nigra* 151, 45-52.

(met A. Makaske, D.J. Brus) Fase 1 van archeologisch en landschappelijk onderzoek plangebied Overgooi, gemeente Almere; steekproefontwerp met behulp van geostatistische methoden en een veldtest met een gemechaniseerd boorsysteem. Wageningen, Alterra.

Tevens vijf RAAP-rapporten en een RAAP-briefverslag.

2002

(met E.J. Bult, J.M. Koot, H. van Londen & J.A. Waasdorp) *Archeologische monumentenzorg in het AHR-project. Deel 1: het voorbereidende werk. Archeologisch onderzoekskader van het AHR-project en Standaard Archeologische Inventarisatie van de Harnaschpolder* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 6).

(met L.P. Louwe Kooijmans, A.L. van Gijn, L.I. Kooistra & J.T. Zeiler) *Ontwerp ten behoeve van het archeologisch onderzoek naar neolithische bewoningssporen op een verdrongen zandrug in de Harnaschpolder, gemeente Schipluiden*, Hoogheemraadschap Delfland, Delft.

Tevens twee RAAP-rapporten, twee RAAP-notities en een bijdrage aan een provinciale kroniek.

2003

Cutting a long story short? The process of neolithization in the Dutch delta re-examined, *Antiquity* 77, 780-789.

Tevens een RAAP-rapport.

2005

An outline of Late Swifterbant pottery in the Noordoostpolder (province of Flevoland, the Netherlands) and the chronological development of the pottery of the Swifterbant culture, *Palaeohistoria* 45/46, 11-36.

Over benen werktuigen en deposities van runderhorens. De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbant-cultuur, *Paleo-aktueel* 14/15, 74-77.

Boren in een pingo-ruïne bij Augustinusga (gemeente Achtkarspelen), *De Vrije Fries* 85, 202-204.

Het Vroeg- en Midden-Neolithicum in Noord-, Midden- en West-Nederland. In Deeben, J., E. Drenth, M.-F. van Oorsouw & L. Verhart (red.): *De Steentijd van Nederland*, Stichting Archeologie, Zutphen (= Archeologie 11/12), 261-282.

(met I. Devriendt, R.T.J. Cappers & W. Prummel) Het Nieuwe Swifterbant Project. Nieuw onderzoek aan de mesolithische en neolithische vindplaatsen nabij Swifterbant (provincie Flevoland, Nederland), *Notae Praehistorica* 25, 119-127.

(met H.M. Molthof) Wat te doen met onze doden? Het grafritueel van de Swifterbant-cultuur in Nederland, *Paleo-aktueel* 16, 37-43.

(met B.I. Smit) Waardevol vuursteen? Waardering en selectie van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland, *Paleo-aktueel* 14/15, 54-57.

Tevens een RAAP-rapport

2006

(met A.J. Borsboom & A. Müller) Unlocking the treasure box of Dutch Stone Age archaeology. Archaeological heritage management in the drowned landscape of Flevoland, in Rensink, E. & H. Peeters (eds): *Preserving the Early Past. Investigation, selection and preservation of Palaeolithic and Mesolithic sites and landscapes* (=Nederlandse Archeologische Rapporten 31), 185-200.

(met J. Deeben, J., H. Peeters, E. Rensink & L. Verhart) De vroege prehistorie, NOaA hoofdstuk 11 (versie 1.0), (www.noaa.nl), 1-48.